

О. О. Маркозова, кандидат соціологічних наук, доцент

ЗМІНИ У РОЗУМІННІ ЖИТТЄВОГО УСПІХУ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД ПЕРЕБУДОВИ

Здійснюється аналіз механізму формування успіху особистості в період перебудови. Показано, що в цей час відбувається злам усіх попередніх цінностей, фреймів життєдіяльності та повсякденних практик людей. В умовах відсутності єдиного суб'єкта фреймування хаотично функціонують біполярні, незрозумілі фрейми соціальної взаємодії. Фрейм успіху стає нечітким, «розмитим», однак все ще залишається колективістським. Доведено, що за даних умов фреймування відбувається по Гофману: старі радянські фрейми і алгоритми соціальних практик люди «підганяють» під нові соціальні ситуації, щоб пояснити самим собі, «що тут відбувається».

Ключові слова: *суспільство, культура, цінності, фрейми, успіх.*

Постановка проблеми. Історичному періоду з другої половини 80-х до початку 90-х рр. минулого століття, коли в СРСР відбувалася так звана «перебудова» та пов'язані з нею масштабні соціальні перетворення, присвячено багато наукових досліджень. Однак цей нетривалий час, надзвичайно насичений подіями, наслідки яких ми відчуваємо ще сьогодні, вимагає додаткових і всебічних наукових досліджень. Особливо це стосується аналізу повсякденних практик громадян, зміни їх ціннісних пріоритетів та фреймів життєвого успіху. Проведення такого аналізу допоможе не тільки краще зрозуміти сутність попередніх реформ, а й знайти ті соціальні та особистісні механізми, що будуть сприяти становленню самостійності й спрямованості людини на досягнення життєвого успіху в умовах сучасних соціальних трансформацій в Україні.

Аналіз наукових джерел і публікацій. В умовах глобалізованого, інформаційного суспільства, коли динамічний розвиток країни значною мірою залежить від досягнень кожної людини, науковці приділяють значну увагу розгляду такого соціального феномену, як життєвий успіх особистості [1–6]. У той же час, на наш погляд, недостатньо вивченим залишається питання становлення нових повсякденних практик людини в період перебудови. Так, досить детально обговорюючи політичні та економічні аспекти проведених реформ, вчені значно менше уваги приділяють трансформації ціннісних пріоритетів особистості в процесі досягнення життєвого успіху. У зв'язку із цим **метою** даної статті є аналіз змін у розумінні життєвого успіху осо-

бистості в період перебудови, а також механізмів фреймування свідомості громадян.

Виклад основного матеріалу. Починаючи з 80-х рр. ХХ ст. громадяни СРСР вже чекали змін, бо зневірилися у перемозі комунізму не тільки у всесвітньому масштабі, а й в окремо взятій країні. У квітні 1985 р. відбувся Пленум ЦК КПРС, на якому Михайло Горбачов оголосив план реформ, спрямованих на прискорення соціально-економічного розвитку країни, і на якому вперше прозвучало слово «перебудова». Новий курс партії передбачав значні економічні та соціально-політичні перетворення. Планувалося побудувати «демократичний соціалізм», в якому мали поєднатися ринок із централізованим плануванням, а політична толерантність — із керівною роллю КПРС [7]. Вважали, що всі ці зміни приведуть до формування нового, ефективного стану соціалістичної держави.

Що стосується проведених у цей період політичних реформ, то вони здивували всіх без винятку — як громадян СРСР, так і світову спільноту. Зовнішня політика країни тепер базувалася на концепції «нового мислення», згідно з якою визнавалася необхідність деідеологізації міжнародних відносин та відмови від нарощування військово-промислового комплексу як засобу вирішення існуючих суперечностей. У середині країни перебудова забезпечила вихід суспільства з тоталітаризму, покінчивши з монополією однієї партії та ідеології. Проголошуються такі невластиві для СРСР політичні права і свободи, як свобода зібрань, мітингів і демонстрацій, свобода совісті, плюралізм у політиці.

Втім існували і негативні моменти політичних змін у суспільстві, що відобразилися на свідомості та повсякденних практиках людей. Реформування держави проходило під гаслами: «Гласність», «Прискорення», «Перебудова», «Нове мислення», що являли собою не дуже зрозумілі для пересічних громадян фрейми. Крім того, складність у реалізації проголошених програм, наприклад «гласності», мали й інші, глибинні ментальні особливості радянського народу. В умовах традиційного суспільства та царизму люди взагалі не знали такої категорії, як гласність. Потім інституційна і культурна система радянського суспільства формується під патронатом Сталіна та ЦК КПРС. У свою чергу, Хрущов робить спробу дистанціюватися від сталінізму, однак це не привело до відкритої і широкої дискусії про недоліки в розвитку держави. Проблеми попередньої епохи були зведені тільки до звинувачення Сталіна та його найближчого оточення у скоєних злочиннях, а на обговорення реальних недоліків у розвитку промисловості, сільського господарства та соціальної сфери, як і раніше, було накладене табу. Горбачовська ж перебудова проголошувала докорінні зміни в історії Радянського Союзу: введення гласності означало, що стало можливим обговорювати будь-які політичні та соціальні про-

блеми. Марку Ківінен доходить висновку, що «коли Горбачов заявив про те, що ми до себе ставимося більш критично, ніж будь-які зовнішні критики, він тим самим унеможливив традиційну політику демонізації. Вперше стало можливим відкрите обговорення хаосу і застою, що панували в радянському суспільстві» [8, р. 18]. Але в реальності вся гласність знову зводилася до критики Сталінських репресій, а як людям жити далі і як буде розвиватися суспільство, ніхто не пояснював. Крім того, значна кількість табу та десятиліттями вихований страх виявилися настільки сильними і глибоко вкоріненими фреймами суспільної свідомості, що відкрито критикувати своє начальство, а тим більше представників партії чи уряду, звичайним людям було вкрай важко. Тому в умовах різкої відмови від ідеології комунізму та відсутності єдиного суб'єкта фреймування, який зміг би чітко пояснити людям, «що тут відбувається» (Гофман), а також непередготовленості самих еліт до проголошених змін, розпочаті реформи принесли неочікувані результати. Наприклад, гласність призвела до підриву довіри до комуністичної партії та ідеології в умовах, коли нові соціально-політичні ідеї, зрозумілі для широкого загалу, сформовані не були. Тому в політичній культурі громадян у цей час хаотично поєднуються як фрейми, сформовані за часів СРСР, такі, як підданські відносини до будь-якого центру реальної влади, схильність більше розраховувати на зовнішню допомогу, ніж на власні сили, так і ідеї про свободу та демократію. Це надавало політичній свідомості людей певної біполярності: вони одночасно вимагали розширення всіх політичних прав і свобод, але й не заперечували проти відновлення жорсткої влади, яка зможе навести лад у країні.

Крім того, процеси, що відбувалися в СРСР, називалися «перебудовою», але в реальності були орієнтовані на повний злам і кардинальну зміну фреймів попередньої епохи: від розпливчастих, колективістських цілей більшовизму людині слід було переорієнтуватися на самостійне вирішення своїх проблем та досягнення індивідуального успіху. Тому можна констатувати, що політична культура людей у період перебудови ще не була цілісною, бо більшість її елементів мали хаотично поєднані фрейми радянських та нових соціальних практик. За інерцією фрейми радянської політичної культури та колективізм, як її ядро, залишаються домінуючими у суспільній свідомості й детермінують практики досягнення життєвого успіху.

Важливою складовою змін у суспільній свідомості в період перебудови стали структурні перетворення в економічній сфері, основними з яких були зміни у формах власності на засоби виробництва, що привели до формування нових класів і соціальних груп, нових цінностей, моралі, повсякденних практик людей та критеріїв успішності. Але, на жаль, прагнення прискорити розвиток соціалістичної економіки в період реформ не підкріплювалося

чітким планом втілення цієї політики в життя. Новаторські починання не доводилися до кінця, а окремі правильні й сміливі рішення не реалізовували через застосування старих підходів до розв'язання проблем і тому не принесли очікуваних результатів. Як зауважує Девід Лейн, «наміри керівництва суперечили життєвим реаліям, що вже змінилися. Перебудова не могла дати відчутного результату без глибоких якісних зрушень у системі виробничих відносин, без розвитку особистої ініціативи та самостійності людей, докорінних змін економіки на ринкових засадах» [9, с. 8].

Єдиною помітною дією у цьому напрямі був Закон «Про індивідуальну трудову діяльність», що передбачав активізацію «людського фактору». В результаті в СРСР виникає кооперативна торгівля. Тисячі втомлених від копійчаної роботи інженерів, науковців, журналістів і робітників почали відкривати власні підприємства. Можливість проявити себе та заробити великі гроші просто захоплювала уяву. І хоча в країні важко було дістати будь-які товари, торгувати почали всім: від цвяхів і мила до одягу і меблів. Однак найчастіше у комерційних магазинах продавали перекуплені у державних підприємств товари, тому ринкова економіка, що почала формуватися, значною мірою мала спекулятивний характер.

Спочатку економічні реформи громадяни сприйняли з ентузіазмом, вважаючи, що саме вони вийдуть переможцями у боротьбі із ринком. У той же час, як зауважує Йоганн Арнасон, «досить швидко з'ясувалося, що проявляти економічну самостійність та ініціативність радянським людям було вкрай важко» [10, р. 83]. Вони не готові були до економічного ризику ні морально, ні матеріально, бо більшість громадян ледь зводили кінці з кінцями і знайти гроші для відкриття власної справи могли не всі. Не завжди готові були люди і змінити свій соціальний статус (інженера, вчителя, робітника) на статус «торгаша», який і під час перебудови значною повагою не користувався, а іноді навіть викликав презирство. Тому в суспільній свідомості в період перебудови одночасно існують різні фрейми, в яких неімовірним чином поєднуються заздрість до «ситого» життя перших кооператорів, презирство до їх «малинових піджаків», повага до офіційної праці на державних підприємствах та небажання і далі вести злиденне життя.

Очевидно, що в цих умовах деформується та розмивається і фрейм життєвого успіху, бо одну й ту саму людину можна було вважати успішною за те, що вона стала інженером чи вчителем, а одночасно жаліти, бо заняття даними професіями у змінених умовах не дозволяло навіть прогледувати родину. Складність адаптації людей до ринкових відносин не в останню чергу полягала і в тому, що радянська ідеологія десятиліттями виховувала у громадян фрейми, що значною мірою базувалася на негативному ставленні до підприємців та власників засобів виробництва, яких інакше, як екс-

плуататорами, ніхто не називав. Але за горбачовської перебудови раптом було оголошено, що приватною власністю володіти можна і навіть навпаки — заняття підприємництвом, заробляння грошей стало заохочуватися. Люди були розгублені, адже все їх життя пройшло в боротьбі із світовим імперіалізмом, а тепер виявилось, що «людина праці» — це попросту невдаха, яка важко працює за копійки.

Ускладнювало ситуацію те, що вже до середини 1980-х рр. Радянський Союз вступив у глибоку соціальну кризу. Н. Верт доводить, що «за основними показниками якості та рівня життя: її тривалості, смертності, в тому числі дитячої, забезпечення населення товарами і послугами, за реальними доходами на душу населення СРСР виявився далеко позаду не тільки розвинених капіталістичних країн, а й багатьох країн світу взагалі. Все це призвело до соціальної апатії в суспільстві» [11, с. 334].

У процесі ринкових реформ розпочався відхід від принципу гарантованої зайнятості, визнавалася можливість існування безробіття. Зміни вдарили по найважливіших аспектах життя людей. Так, економічні труднощі у розвитку держави відбилися на сфері споживання. Із магазинів почали зникати навіть ті товари, які були доступними в умовах дефіциту у попередні роки. Криза стала настільки відчутною, що виникла необхідність вводити талони на товари першої потреби. Характерною рисою перехідного періоду було зниження реальних прибутків населення, причому кілька разів це зниження відбувалося раптово, у результаті різких інфляційних стрибків.

В умовах відділення статусів від системи винагород, незавершеності процесу присвоєння власності відбувається розпад попередньої системи фреймів, цінностей та ідентичностей, що ускладнювало як формування нових фреймів успіху людини, так і його досягнення, бо утворювався значний розрив між уявною та реальною належністю особистості до певної соціальної групи. Тому поведінка громадян, які намагалися в умовах невідзначеного соціального середовища досягти життєвого успіху, зумовлюється домінуванням хаотичних, ситуативних, а то й просто випадкових чинників формування життєвих цілей. Люди відчували себе розгубленими і очікували, коли влада нарешті наведе лад не тільки у країні, а й у їх житті.

Як наслідок — процес соціалізації особистості набуває драматичного характеру. Насамперед це відбувалося тому, що старі фрейми життєвого успіху людини, які безпосередньо пов'язані із статусом особистості, тепер заперечувалися, а нові ще не утвердилися в суспільній свідомості. Кризові явища у політичній та економічній системах значно ускладнюють процеси соціальної адаптації громадян, не кажучи вже про активність, спрямовану на самореалізацію. Аномія, що детермінується кризою ціннісно-нормативної системи суспільства, різко знижує роль радянських фреймів як норм-

зразків соціальних практик. У громадській та індивідуальній свідомості настає хаос, пов'язаний з оцінкою життєвих досягнень людини.

Реформи у сфері культури також були хаотичними та неоднозначними. З одного боку, «залізна завіса», що відокремлювала СРСР від зовнішнього світу, зникла, як і жорсткі ідеологічні фільтри, що контролювали інформаційний простір, штучно насаджуючи людям фрейми комуністичної ідеології. Але, з другого боку, за умов відсутності у громадян культурного імунітету та наявності в суспільстві нових, чітких і зрозумілих фреймів, що відповідали зміненій реальності, цю нішу швидко заповнила масова західна культура. Не в останню чергу цьому сприяло і різке скорочення фінансування закладів освіти, науки та культури. «У складному становищі опинилися бібліотеки і музеї, фінансування яких практично припинилося», пише Б. Дубін [12, с. 95]. На фоні поглиблення економічної та соціальної кризи про розвиток сфери культури годі було й мріяти.

На зміну соціалістичному принципу доступності мистецтва і культури приходять їх комерціалізація. Зважаючи на те, що реальні прибутки людей знижуються у декілька разів, витратити гроші на відвідування театрів, музеїв та концертів їм стає досить складно. Посилюється соціальна нерівність і у здобутті вищої освіти. У суспільстві виникає розгалужена мережа комерційних навчальних закладів (шкіл, ліцеїв, університетів), навчання в яких може собі дозволити тільки незначний прошарок громадян. У суспільстві створюються певні зони соціально-культурної напруженості, що породжують мораль і психологію зверхності тих, хто зумів пристосуватися до нових економічних умов, та приниженості більшості громадян, які швидко стали бідними. Культура, як і все суспільство, починає соціально розшаровуватися. Більшість громадян не були здатні переосмислити нові соціальні реалії і тому «підганяли» старі радянські фрейми і алгоритми соціальних практик, у тому числі й життєвого успіху, під нові соціально-політичні та економічні ситуації.

Серед позитивних моментів можна відзначити те, що весь розвиток культури в період перебудови проходить під гаслом її деідеологізації. Обговорення цієї проблеми широкою громадськістю мало значний суспільний резонанс, сприяло утвердженню погляду на культуру як на самостійний соціальний феномен. Можливість існування різних за своїм спрямуванням течій та напрямів повинна була сприяти розвитку культури, її творчому збагаченню. Однак більшість соціально-культурних змін у державі відбувалося в напрямі критики комуністичної ідеології та попередніх практик життєдіяльності, і ні вчені, ні громадські та політичні діячі не були спроможні сформулювати нові, позитивні фрейми, які б сприяли саморозвитку людини, її самостійності та активності, спрямованій на досягнення життєвого успіху.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що результати реформ, проведених у період перебудови, мали досить суперечливий характер, але у той же час, недооцінювати їх не можна. По-перше, була зруйнована тоталітарна держава, розвиваються багатопартійність, гласність і демократія. По-друге, завершився тривалий період загальної економічної та особистої залежності людини від держави, виникла можливість самостійної економічної діяльності. По-третє, унікальність цього періоду полягала в тому, що фактично вперше в українській та російській історії цілеспрямовано фреймуванням свідомості людини не займалися жодні соціальні структури і тому з'явилася унікальна можливість самостійного розвитку та самореалізації особистості.

Але в той же час виникла і велика кількість проблем, що мали як суспільний, так і особистісний характер. З огляду на те, що більшість людей не розуміли змін, що відбуваються, вони не готові були до життя в умовах нової соціальної реальності. Тому фрейм знову працює по Гофману: старі, зрозумілі, звичні радянські фрейми і алгоритми соціальних практик люди «підганяють» під нові соціальні реалії. У результаті у людей із радянською свідомістю хаотично складається біполярна модель життєвого успіху, в якій поряд із фреймами радянської епохи існують фрейми західного способу життя. Це дає підстави говорити про те, що ядро культури українців у період перебудови розвивається, бо не було однозначної орієнтації на індивідуалістичні або колективістські цінності. Уперше складається ситуація, коли взірців успіху як із точки зору цінностей, так і з точки зору соціальної групи, не існувало. Але в той же час вже починається процес переорієнтації на досягнення не колективного, а індивідуального, більшою мірою матеріального життєвого успіху людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко Л. Зміст життєвого успіху: соціально-культурологічний контекст / Л. Бевзенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 1. – С. 34–51.
2. Здравомыслова О. М. От 80-х к 90-м: трансформация моделей успеха / О. М. Здравомыслова, И. И. Шурыгина // Народонаселение. – 1998. – № 1. – С. 17–22.
3. Huber R. M. The American idea of success / R. M. Huber. – N. Y., 1971. – 328 p.
4. Маркозова О. О. Роль культури у розумінні життєвого успіху людиною європейської ментальності / О. О. Маркозова // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – № 2 (16). – С. 327–336.
5. Маркозова О. О. Співвідношення індивідуального і колективного успіху людини в умовах радянської реальності / О. О. Маркозова // Вісн. міжнар. слов'ян. ун-ту. – Серія «Соціологічні науки». – Х., 2013. – Т. 16, № 1. – С. 5–13.

6. Маркозова О. О. Механізм мотивації досягнення життєвого успіху людини / О. О. Маркозова // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2014. – № 2 (21). – С. 214–221.
7. Ворожейкина Т. Е. Глядя назад: возможные альтернативы в развитии перестройки / Т. Е. Ворожейкина // Обществ. науки и современность. – 2005. – № 5. – С. 17–22.
8. Kivinen M. The Sacred and the Profane in Russia – a Durkheimian Interpretation / M. Kivinen // The Finnish Review of East European Studies, Special Issue/VI ICCEES World Congress. – 2000. – Vol. 7. – P. 6–26.
9. Лейн Д. Преобразование государственного социализма в России: от «хаотической» экономики к кооперативному капитализму, координируемому государством / Д. Лейн // Мир России. – 2000. – Т. 9, № 1. – С. 3–22.
10. Arnason J. P. The Future that Failed: Origins and Destinies of the Soviet Model / J. P. Arnason. – London : Routledge, 1993. – 284 p.
11. Верт Н. История Советского государства. 1900–1991 / Н. Верт. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 542 с.
12. Дубин Б. В. Коллективная амнезия как форма адаптации: перестройка и девяностые годы в оценках «нулевых» / Б. В. Дубин // Вестн. обществ. мнения: Данные. Анализ. Дискуссии. – 2011. – Т. 108, № 2. – С. 93–98.

ИЗМЕНЕНИЯ В ПОНИМАНИИ ЖИЗНЕННОГО УСПЕХА ЛИЧНОСТИ В ПЕРИОД ПЕРЕСТРОЙКИ

Маркозова Е. А.

Осуществлен анализ механизма формирования успеха личности в период перестройки. Показано, что в это время происходит слом всех предыдущих ценностей, фреймов жизнедеятельности и повседневных практик людей. В условиях отсутствия единого субъекта фреймирования хаотично функционируют биполярные, непонятные фреймы социального взаимодействия. Фрейм успеха становится нечетким, «размытым», однако все еще остается коллективистским. Доказано, что в этих условиях фреймирование происходит по Гофману: старые советские фреймы и алгоритмы социальных практик люди «подгоняют» под новые социальные ситуации, чтобы объяснить самим себе, «что здесь происходит».

***Ключевые слова:** общество, культура, ценности, фреймы, успех.*

CHANGES UNDERSTANDING LIFE SUCCESS PERSONALITY DURING THE ADJUSTMENT PERIOD

Markozova E. A.

The purpose of this paper is to analyze the changes in the meaning of success in life personality during the adjustment period, as well as mechanisms framing minds of citizens.

The analysis suggests that the results of the reforms undertaken during the adjustment period, had a rather controversial, but at the same time can not underestimate them. First, it was destroyed by the totalitarian state, develop multi transparency and democracy. Foreign policy is now based on the concept of «new thinking», under which recognized the need deideologization international relations and increasing renunciation of military-industrial complex as a means of resolving existing contradictions. In the middle of restructuring the country's output has provided society with totalitarianism, ending the monopoly of one party and ideology. Proclaimed such alien to Soviet political rights and freedoms, such as freedom of assembly, rallies and demonstrations, freedom of conscience, pluralism in politics.

Secondly, ended a long period of general economic and personal rights depending on the state, there was the possibility of independent economic activity. Changes in ownership of the means of production caused the formation of new classes and social groups, new values, morals, everyday people practices and criteria for success. But unfortunately, the desire to accelerate the development of the socialist economy as reforms have a clear plan supported by implementation of this policy. Innovative initiatives have not brought to an end, and some courageous and correct decision is not implemented by applying old approaches to solving problems and therefore did not bring the expected results.

Third, the uniqueness of this period was that actually the first time in Ukrainian and Russian history framing consciousness deliberately not engaged in any social structure and therefore a unique opportunity arose self-development and personal fulfillment.

But at the same time, there was also a large number of problems which have both social and personal character. Due to the fact that most people do not understand the changes taking place, they were not prepared for life in the new social reality.

Difficulty people adapt to a market economy, not least was and that brought decades of Soviet ideology citizens frames, largely based on negative attitude towards entrepreneurs and owners of capital goods, which are only as exploiters, no one called. But under Gorbachev's perestroika was suddenly announced that private property can and have, on the contrary – employment business, making money was encouraged. People were confused, because all their life was a struggle against world imperialism, and now it turned out that the «working man» – this is just a loser who works hard for a penny. Therefore, in the frame adjustment works on Hoffmann: old, clear, ordinary Soviet frames and algorithms social practices people «fly» under the new social realities. As a result, people in the Soviet sense, randomly composed bipolar model of success in life, which along with the Soviet era frames are frames of the western way of life. This indicates that the core of Ukrainian culture eroded during the adjustment period, because there was a clear focus on individualistic or collectivist values. For the first time there is a situation where the models of success, both in terms of value and in terms of social groups, did not exist. But at the same time, has already started the process of reorientation to achieve not collective and individual, more material success in life of man.

Key words: society, culture, values, frames, success.